

Валерій Смолій
доктор істор. наук,
академік НАН України,
директор
Інституту історії НАН України,
м. Київ

У 1920 році світ побачила славнозвісна історична студія **В'ячеслава Липинського** «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті». Ця книга була опублікована за доби Української революції 1917–1921 рр. й оповідала про знакові події нашої ранньомодерної мінувшини, котрі знаменували кардинальний перелом історичного буття середини XVII ст. Водночас монографія В. Липинського відображала руйнівні колізії іншого історичного перелому – власне національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., учасником й очевидцем яких був автор.

З висоти нинішнього історичного часу ці два великі історичні переломи у нашій національній історії сприймаються доволі складно. Адже вони були пов'язані з великими суспільними потрясіннями та катастрофічними соціокультурними колізіями, що справили величезний вплив на життя наступних поколінь. За іронією історичної долі нині, як ніколи раніше, ми повною мірою можемо усвідомити, як болісно і важко творити власну Історію у часи новітнього перелому, масштаб якого є вповні співмірним з двома великими українськими революціями – середини XVII ст. і 1917–1921 рр.

24 лютого 2022 р. кожен із українців запам'ятає на все життя. Того дня стався перелом нашого історичного буття – людини, суспільства, нації, держави. Гібридна війна з неоімперською Росією, котра в різних формах точилася протягом восьми років, перейшла в нову фазу. Вона стала наймасштабнішою та найзапеклішою континентальною війною після 1945 р. на обширах усієї Європи.

Певна річ, суспільна думка ще не раз буде повертатися й аналізувати численні події, факти, передумови та обставини, що передували цьому перелому. Для українського історика збройна агресія путінської Росії не була несподіваною в концептуальному розумінні, а сприймалася як вислід її сучасного неоімперського проекту.

У широкому сенсі йдеться про т. зв. «реінкарнацію» Росії як євразійської імперії, що є наступницею імперії Романових й СРСР, який афористично, але слушно нарекли «імперією зла».

Нинішні військово-політичні реалії в драматичний і трагічний спосіб potwierджують те, що завжди знали й повсякчасно доносили до суспільства історики: **держави проєктуються творчою думкою, здобуваються титанічною працею суспільства й утверджуються пролиттю кров'ю**. Сьогодні це історичне й соціогуманітарне знання, засвоєне дуже дорогою ціною, стало очевидним для всього українського суспільства.

На наших очах постала екстремальна, руйнівна та деструктивна соціо-культурна реальність російсько-української війни, котра кинула Україні й українцям екзистенційні виклики, пов'язані з нашим існуванням як держави і як нації. *Стався великий перелом у нашій свідомості*, що є найбільшим і найсильнішим за новітньої доби національної історії.

Російсько-українську війну низка інтелектуалів від 2014 р. справедливо нарекла *запізнілою чи відкладеною війною*. За розгортання інших соціокультурних передумов, перебігу політичних подій, соціально-економічних обставин і геополітичних конфігурацій російсько-українська війна могла б спалахнути ще на початку 1990-х рр. Навіть більше, нинішню війну часто-густо співвідносять із давніми російсько-українськими поррахунками доби Української революції 1917–1921 рр.

Однак насправді сучасна війна є глибоко закоріненою в нашій давній і недавній мінувшині й сягає низки попередніх історичних епох і періодів, оскільки Московщина / Російська держава / імперія Романових / більшовицька / радянська / пострадянська / путінська Росія будь-що-будь намагалися поневолити, підкорити й русифікувати навколишні народи, передусім українців.

Зауважу, що це аргументовано й переконливо продемонстровано в численних і різноманітних історичних студіях, підготовлених в Інституті історії України НАН України протягом доби Незалежності України. Більшість із них представлена у вільному доступі та повнотекстових форматах на вебпорталі нашої установи (<http://history.org.ua>).

Згадаю лише останні концептуальні пропозиції у трьох великих книгах академічного видання «Україна. Нариси історії» (Київ, 2021), підготовлених Інститутом історії України спільно з видавництвом «Академперіодика» (<http://resource.history.org.ua/item/0016478>).

Йдеться про репрезентацію радянського тоталітаризму в межах концепції «довгого» ХХ ст. в історії України, в розрізі якого доба Незалежності України представлена

PERELOM: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Відп. ред. Валерій Смолій. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2022. Книга 1. 802 с.; Книга 2. С. 803–1526; іл.

як епоха змагання з викликами та суперечностями посттоталітарного транзиту. Сутність і зміст епохи Незалежності України автори «Нарисів» представили як змагання за нашу справжню Свободу від радянської тоталітарної спадщини й неоімперських зазіхань путінської Росії. Війна однозначно довела слушність таких стратегій і концепцій.

Ще раніше в студіях відомого українського інтелектуала *Івана Лисяка-Рудницького* конституювалася конструкція українського «довгого» XIX ст., яка здобула визнання та новітнє прочитання у працях сучасних істориків. Щойно видана велика фундаментальна студія «Нарисів» (<http://resource.history.org.ua/item/0016941>), присвячених українському «довгому» XIX ст.

Отже, концептуальні пропозиції щодо конструювання двох «довгих» століть – XIX і XX – імперської та тоталітарної епох у національній історії – дозволяють не тільки краще переосмислити становище і конфігурації залежності України й українців за обох режимів, а й досягнути історичні причини, виміри та передумови сучасної війни.

Проте російсько-українські суперечності й порахунки походять із більш віддалених часів, зокрема доби Хмельниччини, котра вивела на авансцену європейської та національної історії *Богдана Хмельницького*, якого слушно нарекли Великим гетьманом. Саме він очолив потужний викид національної енергії українців на початку 1648 р. Ця доленосна подія спричинилася до Національної революції і дещо згодом – важкої та кривавої війни.

Історичний перелом середини XVII ст. генерував великий конструктивний і творчий потенціал України-Гетьманщини. Здивована Європа побачила, як за декілька років на східному ареалі Речі Посполитої з'явилася нова держава зі своїми кордонами, територією, військово-політичним устроєм та символікою. Вона перетворилася у впливовий суб'єкт міжнародних відносин.

Однак тогочасні складні і навіть драматичні геополітичні реалії змусили Б. Хмельницького укласти вимушений союз із Московією, умови якого були грубо порушені царями. Недаремно в контексті наступних російсько-українських відносин постать Б. Хмельницького отримала досить контраверсійні оцінки – від звеличення до критики.

Та найголовніший історичний урок полягає для нас у тому, що об'єктивно республіканський демократичний устрій фундованої Б. Хмельницьким Української держави не мав жодних перспектив для свого існування в складі монархічної Російської держави, яка згодом трансформувалася в імперію.

Наступники Богдана Хмельницького, опираючись російській експансії, намагалися зберегти державну суверенність України й шукали зовнішніх союзників.

У річці цих змагань виник українсько-шведський альянс 1708–1709 рр., ініційований гетьманом *Іваном Мазепою*. Його соратники започаткували першу українську політичну еміграцію антиросійського спрямування, в середині якої 1710 р. постав документ, який увійшов в історію під назвою «Договори і постанови прав і вольностей військових...», ширше відомий широкому загалу як Конституція *Пилипа Орлика*.

Таким був ранньомодерний пролог до двох «довгих» століть в історії України – «довгого» XIX і «довгого» XX – епох імперського та радянського панування на українських теренах, із страшними наслідками яких мусимо змагатися до сьогодні.

Отож у світлі нашої історії нинішня повномасштабна війна з Росією не є несподіваним явищем, а радше – навпаки, позаяк відображає багатовіковий імперський синдром російського суспільства, який воно плекало і впродовж пострадянської доби.

З цієї перспективи стає зрозумілим і химерне враження, що складається в неупередженого спостерігача поза межами України про існування путінської Росії в якійсь «паралельній» або іншій абсурдній «реальності», сконструйованій та підживленій історичними альянсами, які викривлено транслюються до сучасності. У певному розумінні генерування цієї «реальності» путінським режимом нині постає як конфронтація з інформаційною та медійною відкритістю глобального світу.

Дві книги «Перелому» – це свого роду популярний компендіум, створений українськими істориками як відповідь на суспільні запити, зловісні виклики і загрози нашої воєнної сучасності у форматі уявних діалогів із читачами. Вони містять 346 нарисів, авторами яких виступили 100 істориків, котрі представляють академічні установи, університети, інші наукові осередки з цілої України.

Видання структуровано за дев'ятьма основними проблемно-тематичними блоками, що дають можливість концентровано репрезентувати «больові точки» й злободенні проблеми національної історії:

I. Російсько-українська війна, її передумови, причини та природа. Від війни гібридної до війни повномасштабної (2014–2022).

Цей блок гасел пропонує висвітлення і представлення російсько-української війни з найрізноманітніших контекстів, масштабів і перспектив. Звісно, запропонована палітра сучасної війни є дуже мозаїчною, строкатою, проте багатоголосся істориків доволі добре репрезентує воєнні колізії, потрясіння, проблеми, передумови і процеси, котрі будуть хвилювати ще не одне покоління українців як інтелектуалів й учених, так і пересічних українців.

II. Від киево-руської спадщини до національної держави раннього нового часу. Україна у просторі протистояння західноєвропейської та східноєвропейської цивілізацій.

Другий блок статей розглядає давні витoki російсько-української конфронтації, котрі сягають ще середньовічних часів. Не випадково змагання за «*києво-руську спадщину*» та російські спроби будь-що-будь привласнити історію Русі та Києва нав'язують багатомірові ретроспективні проєкції, в яких виразно проступають імперські / неоімперські складові. Для будь-якої звичайної європейської країни – ці події були б сторінками історичних аналізів і студій. Натомість для Російської Федерації згадані історичні сюжети слугують для тотального виправдання й освячення неоімперської агресії.

III. Імперська доба та її спадок у світлі російсько-українського протистояння.

Пропащий час – так називав імперську добу української історії визначний мислитель *Михайло Драгоманов*. У цьому розділі представлено метаморфози імперської епохи з виключною увагою до русифікації українців, спроб імперії Романових обернути їх у малоросів, використати національні традиції і українську свідомість.

IV. Російсько-українська конфронтація за доби Української революції 1917–1921 рр.

Цей блок статей розповідає про національно-визвольні змагання українців, які причинилися до створення цілої низки державних проєктів. Тоді було випробувано кілька моделей національної державності: соціалістично-демократична (УНР доби Центральної Ради), консервативна (Українська Держава гетьмана *Скоропадського*), ліводемократична (УНР часів Директорії) та ліберально-демократична (Західноукраїнська Народна Республіка). Жодну з цих моделей не вдалося реалізувати повною мірою внаслідок складного поєднання несприятливих міжнародних обставин і внутрішніх чинників, передусім через війни як із червоною, так і білою Росією.

V. Україна на теренах міжвоєнного світоустрою 1921–1939 рр. і Другої світової війни 1939–1945 рр. Міфологія «Великої вітчизняної війни» у стратегіях й практиках путінської Росії.

Цей блок гасел демонструє становище України між двома світовими війнами у Європі. Водночас згаданий розділ повною мірою репрезентує трагедію України, котра стала ареною бойових дій між двома найстрашнішими тоталітарними режимами в історії людства. Навіть більше, статті істориків із цього розділу показують народження й функціонування міфології «Великої вітчизняної війни», котра в адаптованому вигляді успадкувала сучасна Росія.

VI. Україна у добу соціокультурних катастроф і комуністичних експериментів 1921–1991 рр. Тоталітарний проєкт і радянська людина як передтечі сучасного рашизму.

Шостий блок статей розглядає перебіг і наслідки жаклих комуністичних експериментів на українських теренах – голодомору 1932–1933 рр., державного терору,

депортацій, масових репресій, культурної асиміляції і тотального російщення. З багатомітними рудиментами й руйнівними наслідками цього комуністичного / радянського спадку доведеться змагатися і дотепер. Де-факто радянська спадщина і сьогодні вбиває та калічить українців.

VII. Посттоталітарний світ, сучасна Україна і неоімперський проєкт путінської Росії. Рашизм у світлі сучасного історичного та соціогуманітарного знання.

Сьомий блок гасел висвітлює феноменологію сучасного рашизму як посттоталітарного соціокультурного явища й ідеологічного тренду, котрий спричинився до неоімперського проєкту нинішньої Росії. У цьому розділі розглядаються сприйняття й засвоєння тоталітарної та імперської спадщини у сучасній Росії, пропонуються компаративне зіставлення нацизму, фашизму й рашизму, показуються причини реваншистських і українофобських настроїв у сучасному російському суспільстві.

VIII. Світ геополітики, пострадянські обшири та концепт пограниччя у річці російсько-українських змагань.

Восьмий розділ репрезентує пострадянський світ у розрізі геополітичних змагань, регіональних конфігурацій, конфліктах ідентичностей, простору пограниччя, котрі з різних вимірів, масштабів, перспектив і ретроспектив показують причини та перебіг сучасного російсько-українського протистояння.

IX. «Війни за історію» в просторі історіографії. Історична політика, дидактичний вимір, або Підручники як чинник воєнної сучасності.

Врешті, останній розділ подає огляд головних викликів і проблем на ниві історичної політики та дидактики, котрі стали інструментами гібридної, а нині повномасштабної війни путінської Росії проти сучасної України.

Такі основні теми й провідні сюжети книги «*Війна Росії проти України в часових пластах і просторах минушини*», котра в метафоричному сенсі не припинялася ніколи, а в різних формах тривала у кожному історичному епоху. У такій тривалій ретроспективі сучасна війна є **переломом** або **зломом** тих багатомітних і складних історичних процесів, які глибоко закорінені у віддаленій і ближчій українській минушині.

З огляду на вищевикладене можемо стверджувати, що нинішня російсько-українська війна є війною не тільки з путінською Росією; це – війна за повний і остаточний розрив України з радянською / тоталітарною та імперською спадщинами. *Сьогочасна війна – це перелом у багатомітній історії боротьби за нашу державну й національну Незалежність, оскільки вона має дати однозначну і стверджувальну відповідь на гамлетівське питання: бути чи не бути Україні як державі в глобальному світі XXI ст.?*

Не маю жодних сумнівів, що наша держава, Збройні сили України, громадянське суспільство і все українство вистоять і переможуть у нещадному двобойі з давнім історичним ворогом – східноєвропейською / імперською / тоталітарною / неоімперською Росією. ■